

3-кү арын 1984 ч. май 20

Смоленск чериниң чоргааралы

ХЕНДИР,
МЭЭН ХЕНДИРИМ...

Смоленск чериниң тараачынары эрте-бүрүн шагдан-баа тарымал хендири оостурун, оон ижи-бүрү песталааны кылып чораннар. Делегей садгыларына хендирден артып, кылган кайгамчыктың чараш пестерин, нарын, уран-шевер кылдыр агаан хендири, угузалап турган даараан чүүлдерин бедн-биде үнелеп келген. Оон хей кезин ол-ла черге, хендир заводтарына болгаш Смоленскниң хендир комбинатына артып, болбаазырадыр турар. Комбинат чыл санында-ла 21 миллион дорбачин метр песталааны хендирден кылып үндүрүп турар.

Смоленскниң мастерлериниң хендирден кылгыларын Канадага, Бразилияга, Францияга болгаш өске-даа чурттарга болтулаан делегелерге көргүзсөн.

ЧУРУКТА: каас-чараш пестер, чадылгар, аржымылар, ижи-бүрү шымылар—бо бүгү кылгалар дээрге Смоленскниң хендир комбинатынын кылгалары-дыр. Оларын бүдүрүткениң чурукчузу Елена Парыгина көргүзүп тур.

Г. КАЛАЧЬЯНИН ФОТОЗУ.

СЭТАНЫЧ ФОТОХРОНИКАЗЫ.

БАШТАЙГЫ ХҮН

— Бо хайыраан цемент-нер чаашкыга үрелеп кал-бас бөс, угбам! — деп, Седен бир шоодайны сеп алаачке кирип чыда айтырган.

— Таң чыйнаа, кым бил-дир оңу, огулм. Хой сугта-пар коопша кылдыр деп зоо-техник кылап турдук. Аңаа кым күш чедер деп. Бо ашак хойда-ла болгай.

— Че, ыңчаарга шыл каар чүведен экелер. Брезент болза улам эки.

— Бисте чуу турар дээр сен, огулукчулук. Брезент деп чүве алага-тек улус боор бис. Оода демги оолдарны эмгелги чымыл канар деп дил-деп чадаан-дыр мен ийин. Сарыагыгы далаан чип ал-гай-ла караш кылымдылар.

Седен ол аразында беш алды-даа шоодайны дажып каапкан. Ам канчаар, бир дөп алган кижи шүүдүңга кирипкен.

— Ах, хөөкүй огулмуну, шылкан кирип, шайлаа каптар сен көрөм — дээш, кадай ыңай болган.

Седен бүдүн-бүдүн шоодайларны өгүннөй каап турган. Чалаан бооп, чаашкын, манаан шышап, ийи-бизир-леп кезек туттунуп тура, кудул-ла эгелзэн. Седен атакан шоодайларны чүгүрүп турган, дажып каапкан, тракторунга жайып-ла келген. Гимнастиканы көк мөөн алапкан. Шагычте көргөн, шайлаа чыл кайда боор, дөпүп органы дээр алапкан.

Кезек чайык кызаңайып, димиреп, саарып чоруй ала-хона берген. Туулаг көс-түп келген. Ыңча-мыңча чоруй ора, чүңү мурнай хала-да «Часын хун чыды чеге-дер. Ша-минута бүрүзү камнап, бүдүрүмчелер ажал-даалы» деп каан лозунг ном-чү каапкан.

Ындыкы экиктен ах халаттың кадай кижи үнүп ор-ган. Бизин-ле повар Чинчи-ва угайын Седен таный ты-тып каан.

— Ой, оол, Седен сен бе? — дээш, угай хонун сунуп алган улар бо басып орган.

— Канан бедик? Эки ше-ригеп чордуб? Улгагы-нын көрөм мөөн.

— Шунту эки-эки, уг-бай, Келгеш чеди-ле хондун.

— Чоп далажыр сен. Оода ай хейе дыштанып алып бол-гай.

(Төңүзү, Эгези № 116 «Шында»).

— «Дыңгылдайга» шоолуг тура чок кыкы болгай мен, ыңча дык дыштанып чоруй оңу, угай — дээш, Седен баштак сөстөрүн бадыткап каттыгылаш, саргал бажы-нын шык дунтерин сонгаар чылбыгытыр дырагылаш, не-мээ: — Часын тарылтага киришпей баарга, тракто-рист кижиге атна багай ый-наан. Черде достунмедим.

— Бригадиривис хөөжө трактористер ал чорутту. Чем болу берген, дүштээр шак келген — дээш, угай Седениң чечинден тырткы-лаан. — Че, бээр кир, шай-лап, аш-чөм чир болгай.

Седен каттырып кедерле-ни араак тура дүккен.

— Адыр-адыр, угай. Оол-дар келзин. Кады шайлаар чүве. Эпчөк ыйнаа, келди-небеди дээш аяк туташ олутуптарга.

— Хаа, бо эттиң мата-дыны аа! — деп, повар тракторже көрүнгөн.

— Трактору-даа чаа, бо-дун-даа анык, тааржып-тыр сиед.

— Хунааштыг эт-тир ийин, угай. Харың-даа ораштыг дээр чүве бе. Хөөжө дээр чор шыжакыл. Наан Антон-ович ааппан кижинден кымыдыр ойталаш, ылаң-ла меңзэ бээр дээш туулан.

— Ийе, ужу-кыдып ды-наан мен, Седен. Чоор сен, эки ажалда! Довук-оолдар-ны тоола. Эки чүве бүрүзү оларга өгүгүр дээр аяк.

— Соржукту орукка до-зуп, карааның бирээзин ка-лып апарды ийин — деп, Седен «казып» деп сөстү нарын адаш, ынаар орук-та чоокшунан орган машина-же хааан.

— Бис ам бригада ар-гачыче шилчези болдур бис ийин. Багай угайынын шы-нын беин өзө дээр чоран. Шору-шору бис — деп, повар угай соржукту чуталаан.

— Бригадир шыныгым ажалдап турары ол бе? До-вук ажал аан?

— Чүгүл ол аяк. Дөгер-е кымыл тувар, дөгер-е боданы берген. Көсүк чорбалды.

Машина-даа келген-не. Эрлер Седениң таный каан-на, дүжө халыкша бол-ла келгенер. Холдан-да апыр-лары бар, эгинден-даа се-ригилээр бар, чир-шон до-зуп, мерди солукчанар. Самба акый саты карара бер-ген, аас долдур ан дунтери айрынадыр хулушурдун, арай таваар бо басып ор-ган.

— Күжүр Седениң арай! Че, калдыг кезекке тепкеш келди мөө?

— Таңы кезеңге турдум, ажал.

— О, дайын кезең, таңы муштуптар, табын турда, трактор дынаптар — тутан мергендил-дир — деп, бир эр чечээрдей каапкан.

— Таңы ынаар тургай аан. Чус-даа чылда турзун.

Биске трактор херек.

Трактористер чунар-де-мирлерде багланнар.

Седениң бригадир кийгя-ра каапкан.

— Чоп кончугу шүшпөң чүвө, дунмаз! Кара дүш-ке чедир калгыдып келир аан — деп, Довук-оол Седен-че чөмөлг көрүнгөн.

Седен ам чаа-ла өөрүшкү, хөгүлү, өөрүчүн күспанга турган кижин ыңдыг сөстө-дүнап кааш, харыга хона берген. Хары тыпайлап Га-жын донгайты каапкан. Га-жын эрте келзе-даа, чаа этти бети дээрге додуп аш-таар, кывар-чаар чүүлдерин хынаар, кудал, холдеририп, шимзэн-даанын шынчыл-дынаар дээр ажал-ла хей. Орукка таарышкан шапта-раазынаар биле агартынар кижи Седен аяк-ла болгай.

Чеминте чылдаааннал бо-луп турган. ыңча-мыңча оңу кижи дилзир! Оон кыдыла баа-ла трактору сагыша-чың деген. Хойжуга хамаа-рышкан ажал хову бригада-зында, бо кончугу шыныгым бригадирден дыкы мыак са-гындырган. «Анык» кижи ой-кыйлыг, биче хөөжүг чө-вүрү» деп, ада-незиниң ча-гы-сөзү база бар. Баштай-гы-ла хулушуде удуруткучу-зунга удуз чүңү чуталаар деп?

— Херек бизеги дег аяк деп бил, дунмаз. Уе-шак унелиг дээрин хаайыга кетип ал. Баштайгы са-гындырып аяк-ла деп. Бригадир улам ийем каан.

Шериг чачын ам-даа са-баан. Довук-оолдун донгун хөөжүг хөөжүг болжыкы Седен ийи бүдүн конка теп-кеш келтирэн.

— Дынадым, эш брига-дир. Халашпайн, хондур-даа ажалдаарын чөмшөзөп кө-рүпөр!

Бригадир ам-на хары арай багытыр хулушурду каап-кан, ыңай кылашпай чоруй чуталаан.

— Албадас мен оозун, бодунга бил.

Чинизаа угайыны кыл-ган чаагай чечин Седен че-же-даа четтирип пат болган. а бо уадада боостоме борбак чүве шоолуг ашаан. «Баш-

тайгы сагындырым» деп чуул мөөн. Онан чоран мен бе, хиремче ол болду. Оон орукка «Соржукка» ны сугтап, сагындырып а-зын» — деп, ол иштинде шыкыгып болган. Седен ол дугайын каян-даа, кы-ма-даа аас аштып диттикес хире орган. Өг-бүлениң эң хеймери болгаш чоргаар, хостуг өссе-даа, мыңча эр болжук, назы-харым чедиш-ти, угаан, күжүм улгатып деп ада-незин чангыс катал аактап, албадп чоран аяк аяк чангыс орутаар — мы-дыг. Оода тааржып дүлгүр база чок. Ооргаланып болур улгу-ла хей, ыңча-мыңча чок кижиге Самба акыйга халып келген. Оозу доран дузалаан. Ол он таланы со-лугу каракты сүйбөп туруп туруп сүмелзэн.

— Дуне ажалдаар апар-зын, солгай фараның ла-пам, шилан солуй салып аар сен, аядагың изи көсүк бо-лур — дээш, акый кезек тырттылып тура немзэн: — Соржукта мындаа бир ча-тык хун үскөн кижи. Оозу ыңчаар мыт чок эртен чүве. Бөгүн база үстү. Төрелинге менээренин ол чүве ирги бе? Чоп төрө-дөргүл улус харын кончуг бот-бодун дет-кижи, чеди дерин топ ажалдаар боор чүвө. Ызы-уулу салган бүдүн брига-далар беин турар болгай. Болар ыңдыг аяк-тир, Ши-вегеин чеже-даа шоода-лаарга, дөмөй-ле каян ийин. Кайымын ийик бажын сугуй-туп кээр дикир болгай. Бо мөөзүн салбас болза, көстү бээр ыйнаан.

Седен ам-на шулуудар кы-рыккан. Андааган шол шир-тек сирмы дег дески чаагай көстүп чыткан. Довук бе-зин бут диек, адык чаа-гай болушун оштап турар ки-ре. Седениң хөөнү ам хы-рып, өөрүшкүзү оорту кы-рыктып келген. Кезеңиң чөм соонда, дунени эолетте ажалдаары-биле артып кал-ган.

К. ЧАМЫЯН.

ТЕАТР ШКОЛАЧЫЛАРГА
ШЫЛГАЛДА ДУЖААТТЫРЫП ТУРАМ

ЭЗИМНЕРНИН ЭЭЗИ

Эртен эрте омак-сергек турга халааш, Эзимнерже хей-агт кирген башыңар сен. Часын шагып уткуп алган, байырдааның, Чараш пөштер «мөңгүн хейи» солукпан болу. Кышты таарып үлөп, наган кээререн. Кийгиржи каап, шырыш чедер алгырамылар. Кашпал хейлер өткүт мырн ирлешкылар. Халаларга чаңгылашкан, хон кирер. Саргыт дымтар чуксуг чыды думчука кээр. Сайда терек мөргүзганын көөргөкчээр. Аккыр хадын чулук тырттып шөлзөн турар, Анык кыс сагышыңа кире дүжөр. Өрөмчөйдө эзимнер хой,

Ол театр чылдын-ла бо-лунту чаартып, репертуарын солуп турар. Оон актерлары — Москваның № 20 шко-лазының үстүкү класстары-ның өөреникчилери. Өөр-ө-диге чылыгың төңчүзүңде боттарының залыга оурун шир көргүзөрлөр. Ам 15 удаа көргүзүп турары бо. Ол дээрге дооучуларын башкылар, ада-нелер, эш-өөрүнү мурунуга онзагай өтчөдү-дур.

— Школа театрына кир-ген өөреникчилер аңаа бот-тарының чүткүлдүн, со-нуургалдып доран-ла көр-гүзө бээр — деп, ол кол-лективниң удуруткучузу, литература башкызы Ольга Александровна Ланская чу-гаалаар.

— Баштайгы шилерини-сти 60 чылдарда көргүстү-вүс. Ол дээрге Владимир Маяковскийниң, Сергей Есенинниң, Александр Твар-довскийниң, Андрей Рес-невскийниң, Роберт Ро-дественскийниң шүлүктөрү-ниң талазы-биле литерату-рыг композициялар чүве. Евгений Евтушенкоңу «Братск ГЭС» деп шүлүктө-риниң талазы-биле шил че-диникиниң болган.

Литературага сонуургал-школа кичээлдеринден даш-каар ыңдыг лизылыг «кып-тыга» берген. Уран чулдуу ханызы-биле билди алып те-лээде, бир-ле айтырыгын урууларын чуталаашкан, маргышкан турары эргежөк чутула болгай. Ол талазы-биле немелде билгилерин уруулар репетицияларга шилчээди ал келген бол-гаш шилчээди ар-даа ту-рар.

Школаның литература те-атрына репетиция бүрүзү—

лективниң удуруткучузу, литература башкызы Ольга Александровна Ланская чу-гаалаар.

— Баштайгы шилерини-сти 60 чылдарда көргүстү-вүс. Ол дээрге Владимир Маяковскийниң, Сергей Есенинниң, Александр Твар-довскийниң, Андрей Рес-невскийниң, Роберт Ро-дественскийниң шүлүктөрү-ниң талазы-биле литерату-рыг композициялар чүве. Евгений Евтушенкоңу «Братск ГЭС» деп шүлүктө-риниң талазы-биле шил че-диникиниң болган.

Литературага сонуургал-школа кичээлдеринден даш-каар ыңдыг лизылыг «кып-тыга» берген. Уран чулдуу ханызы-биле билди алып те-лээде, бир-ле айтырыгын урууларын чуталаашкан, маргышкан турары эргежөк чутула болгай. Ол талазы-биле немелде билгилерин уруулар репетицияларга шилчээди ал келген бол-гаш шилчээди ар-даа ту-рар.

Школаның литература те-атрына репетиция бүрүзү—

лективниң удуруткучузу, литература башкызы Ольга Александровна Ланская чу-гаалаар.

— Баштайгы шилерини-сти 60 чылдарда көргүстү-вүс. Ол дээрге Владимир Маяковскийниң, Сергей Есенинниң, Александр Твар-довскийниң, Андрей Рес-невскийниң, Роберт Ро-дественскийниң шүлүктөрү-ниң талазы-биле литерату-рыг композициялар чүве. Евгений Евтушенкоңу «Братск ГЭС» деп шүлүктө-риниң талазы-биле шил че-диникиниң болган.

Литературага сонуургал-школа кичээлдеринден даш-каар ыңдыг лизылыг «кып-тыга» берген. Уран чулдуу ханызы-биле билди алып те-лээде, бир-ле айтырыгын урууларын чуталаашкан, маргышкан турары эргежөк чутула болгай. Ол талазы-биле немелде билгилерин уруулар репетицияларга шилчээди ал келген бол-гаш шилчээди ар-даа ту-рар.

Школаның литература те-атрына репетиция бүрүзү—

— Шиниң белеткеп тур-гай, уруулар боттары та-лазылаарың алган бол-гайды. Кичээлдерге Гоголь-дун дугайыда хөйүн чу-гаалааш турдум. Олар оң кол-кол чогаалдарын катал-кып номчуп. Гогольдуң шилерин театрларга база көрүп каапкан болгай—деп, О. Ланская тайылбырлаар.

Классиктиң шилер эң на-рын хелтерин, каасталганы негээр болза-даа, оңу база боттары белеткеп алыр. Школа театрында чурукчу-лар, наастакчылар тытшып келген. Кандыг-даа ажалдан ойталаар кижин ыңа чок.

Даанган ажал-херек дээр харысаалгалыг болурунга театр урууларын ыңчаар кичээлдир турар.

Бо чылын школаның ли-тература театры Евгений Шварцтың «Дракон» деп нарын-даа, солун-даа ши-нин көргүзөр.

Эдуард АЛЕСИН, (ПМА).

ЧАРЛАЛДАР

ЯНКА КУПАЛАНЫН МУЗЕЙИ
КӨРГҮЗҮП ТУР

Амгы үеде идеолотуг джылды чорударыга эң не-таарымчалык болгаш көрү-шүгү чер музей дээрин амы-дырады дүрүзүлганын көр-гүзүп турар. Степан Аган, оон Сарыг-оолдун бажынын ээлен аркан эки болур Мария Давыдовна Черноусо-ва бир ном көргүзүп. Ол номну Минск хоорайга 1983 чылда онзагай каастап үн-дүргөн. Ол номда белорус улустун алдарлыг чогаалчы-зы Янка Купаланың 1905—1907 чылдарда чогаатканы дым чангыс шүлүүн деле-гейиң улустарының 83 ды-лының кырында оңулдурга-нын паралаан. Ол номун эге арында Янка Купаланың чуруун, оон дараазында ол шүлүктү ол чогаалчының хол-биле бижээнин чара тырттырганын болгаш бе-лорус дылга парлан үндүргенин көргүзсөн.

Бистин ынак чогаалчысы Степан Аганович Сарыг-оол ол шүлүктү «А ыңды кынар кел чор!» деп ат-биле оңулдурган. Бо шүлүк-түн орус оңулдары Максим Горькийниң оңулдарына-биле паралаан болду. Музей-лериниң делегей хүнүн уткуй ол номну Минск хоорайда

Янка Купаланың музейи чо-гаалчының каадына чору-дун берген болду. Ол хейин шүлүк орус, япон, араб, француз, англи, польша, кыдат болгаш өске-даа дыл-дарже оңулдуртунганын, оларны аразында бистин тыва дылыгысче оңулдурга-ны база кирип турар. Бо болза музей ажалының ба-за бир хейри болур, эки

А ЫНДА КЫМНАР КЕЛ ЧОР?

Эзим-арга, тулаа-малган аразында Эзим тик чок, бөлүк-бөлгөт кымнар кел чор? — Белорустар. Элберсмадар эитин сөдөп, аркан холдар Экил чыдар аар чүгү чү боор ол? — Меге-дир ийин. А оон ол мегени кайнаар алпаары? А олар ону кымга барып көргүзериң? — Делегейге. Түме чыгыг огуң чоңу, оларны чүү Дүвүредип, меге чүткөзө илгиткениң? — Хичкең, түрег. Чүс чыл түрзөн, согур, дүлөй амытан чон Чүңү күзеп, кордал дилеп чоруру ол? — Кижин атка чедиксиз-дир.

Акы-дунча Белорусияда Янка Купаланың музе-ийинден келген бо белек ном чүңү көргүзүп тура-рың? Эки үлгүн кылып чоран болуңарын кижин-лериниң ады-сынын утпаар, оларны баскан изин чилербер, турсаалдын кымыл чоргар дээр ол-дур. Мен бодал көрүмчө, тыва чонгун чечен чогаалчы музейин тургузар ой келген деп болзаар мен.

М. КЕНИН-ЛОПСАН.

Редакцияның адреси:

667000. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажы № 3. Телефонлары: Редакторун 2-24-63, редакторун оолакчыларынын 2-35-24, 2-25-54, харысаалгалы секретарынын 2-23-35, секретариатын 2-23-35, партияж ажалдыра болгаш үдетип килдиргенин 2-31-75, проаганда болгаш совет тургузат килдиргенин 2-37-13, чага килдиргенин 2-41-27, информация килдиргенин 2-20-60, культура килдиргенин 2-23-54, көдө ажал-агый килдиргенин 2-21-47, корректорларын 2-27-41, бухгалтериянын 2-12-45, солун келбей баргада 2-32-75 телефонче долгаар.

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садының херектериниң талазы-биле күрүнө комитетиниң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажы № 1;

ТС — 00731.

телевидение

МАП 20-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — «Уе», 8.40 — За-рдакже, чыскаалылар!», 8.55 — «Частушки, припе-ки, страдания», 9.25 — «От-турку», 9.55 — «Совет Эвилелинге баран болуп тур-мен!», 10.55 — «Кадый-шы», 11.40 — «Эртенги по-ча», 12.10 — «Туду» бол-гаш архитектура», 12.25 — Көдзөңиң патгы, 13.25 — Му-зыкалыг кюск, 13.55 — Де-легейниң чада-терге чары-жы, 14.15 — «Тимур и его команда», Урууларга ура-чечен фильм, 1-ги болгаш 2-ги сериалары, 16.25 — «Аян-чорукчулар клуву», 17.25 — Урууларга мульт-фильмдер, 17.45 — «Деле-гей панорамазы», 18.30 — Т. Малюгин, «Насмешливое кой счастье», Фильм-шоо, 21.00 — «Уе», 21.35 — «Р-заскисаветыя вяростый друг мальчиши», Документал-дыг телефильмниң премье-разы, 22.00 — Футболга СССР-нин чемпионды, «Спартак» — «Торпедо» 2-ги оюн, 22.45 — Улустун аял-галары, 23.00 — Футболга СССР-нин чемпионды, «Ди-намо» (Минск) — «Динамо» (Киев), 2-ги оюн, 23.45 — 23.55 — Медзээр.

НИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Зардакже, чыс-каалылар!», 8.40 — «Личный вопрос», Документалдыг те-лефильм, 9.00 — Орус чү-ва, 9.30 — Хостуг хурушке СССР-нин чемпионды, Красноярсктен дамчыдыл-

га, 10.00 — Орнестр биле сирингага үш концерт, 11.00 — «Дирис амытаннар деле-гейде», 12.00 — 13.25 — «Музейлер болгаш дел-гелелер», «Москва — Па-риж», 1-ги болгаш 2-ги да-чыдылгалар, 15.15 — «Со-циалисттик чуттарын на-быскалалар», Кинотайыл-быр, 15.55 — Лениниң шаң-нады лауреаттары, сугар-гыг совет үкүсчилер, М. Биешу, 16.25 — «Да-капитан», 6 сериалы ура-чечен телефильм, 1-ги се-риалы, 17.30 — «Курнуениң орус музейи», «Уран чүдү делегей» болгаш «Орус чу-рукчуларын эвилел» кат-тыкшыкчылар, 18.00 — Ю. Рабчинский тураскаан хемге экиндининиң маргылаазы, 18.30 — Миас-хоорайны «Прометей» Култура бажынынын орус чүтүстү хонжум херексел-ли орнестиниң концерти, 18.45 — «Шестая часть света», Эртем-неперелдиг фильм, 19.15 — Бистик кор-респонденттериниң чутга-лап түр, 19.45 — «Тамчык-гыг удунар, чаштар!», «Ва-силка Прекрасная», Мульт-фильм, 2-ги кеззө, 20.50 — Латин ССР-нин Курнуениң ажалдыктыг хон улаар, 21.00 — «Уе», 21.35 — «Нак посорисил Иван Иванович с Иваном Никифоровичем», Уран-чечен фильм, 22.40 — 23.30 — «Песня далекая и близкая», 24.00 — Ресби-Европа чемпионды, СССР болгаш Франциянын шил-де-дек командалары.

МАП 21-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

14.15 — Медзээр, 14.35 — Чуртун теле-студияларының доку-менталдыг фильми, 15.30 — В. Васильев, Чогаалары-ның арынарылдан, (Төрү-түнгөн хүнүнден бээр 60 чылыга), 16.25 — СССР-де Делегейниң музыка фес-тивалындан концерт № 2, 17.05 — Чурук бүрүзүң — хүн, 17.20 — «Авансың шо-колазы», 17.50 — СССР-ниң көдө ажал-агый ми-нистриниң ораакчызы Со-вет Эвилелиниң маадры Б. А. Рунов-биле школа-чыларның учурашылганы, 18.30 — «Кусталы», Доку-менталдыг телефильм, 18.45 — Бөгүн